

Хомік О. Є.,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ СИТУАЦІЇ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ОБЕРЕГОВИХ ЗАМОВЛЯНЬ

У статті розглянуто тексти українських оберегових замовлянь як структурно-композиційне і смислове ціле, складники якого відбивають особливості комунікативної ситуації. Для їхньої характеристики важливим є прикметна для міфопоетичної свідомості система опозицій. Визначення специфіки апотропеїчної ситуації здійснено з урахуванням тематичного різноманіття оберегових замовлянь. Основна увага приділяється виконавцеві оберегового тексту і меті апотропеїчної ситуації.

Ключові слова: апотропеїчна ситуація, виконавець, комунікативна ситуація, вербальний оберег, замовляння, ілюкутивна мета.

В статье рассмотрены тексты украинских оберегових заговоров как структурно-композиционное и смысловое целое, составляющие которого отражают особенности коммуникативной ситуации. Для их описания важной является мифопоэтическая система оппозиций. Определение специфики апотропеической ситуации осуществлено на основе тематического разнообразия оберегових заговоров. Основное внимание уделяется исполнителю оберегового текста и цели апотропеической ситуации.

Ключевые слова: апотропеическая ситуация, исполнитель, коммуникативная ситуация, вербальный оберег, заговоры, иллюкутивна цель.

In the article the texts of Ukrainian charms as the structural, compositional and notional whole, components of which reflect peculiarities of communicative situation are examined. To describe them the system of oppositions for mythical-poetic perception is important. Determination of specific features of charm situation is realized considering subject variety of incantations.

Key words: charm situation, communicative situation, verbal charm, incantation, illocative perpose.

Останнім часом в українському та зарубіжному мовознавстві посилена увага приділяється аналізу замовлянь. У поле зору дослідників потрапляють такі питання, як тематичні групи замовлянь, їх структура та семантика, зв'язок з обрядом, мовні особливості текстів тощо [2; 3; 4 та інші].

Апотропеїчні (оберегові) тексти є одним із різновидів українських замовлянь. З огляду на те, що апотропеї зберігають ознаки і прикметні риси давніх текстів, яскраво відбивають особливості міфологічних уявлень про світ, містять численні давні за походженням образи, їх дослідження видається актуальним і своєчасним. Мета статті полягає в тому, щоб виявити особливості маніфестації в обереговому тексті окремих складників комунікативної ситуації.

У роботах, присвячених аналізу вербальних оберегів, поняття апотропеїчна ситуація вживається для характеристики ситуації мовленнєвого акту. “Вона (апотропеїчна ситуація), – зазначає О. Левкієвська, – має всі ознаки прагматичної організації, властиві комунікативній ситуації: мету проголошення тексту, наявність учасників ситуації: відправника тексту й адресата, час і місце, додаткові обставини. Проте на відміну від комунікативних ситуацій, що виникають у побутовому мовленні, апотропеїчна ситуація належить традиційній народній культурі й є ситуацією застосування оберега” [3, с. 16]. Таким чином, назване поняття характеризує екстралінгвальні умови, що визначають функціонування тексту замовляння. Водночас у самому тексті замовляння з усією очевидністю (при всіх можливих трансформаціях і видозмінах) відображаються основні координати апотропеїчної ситуації. Відтак структуру оберегового тексту можна розглядати як маніфестант апотропеїчної ситуації, визначаючи при цьому її основні складники, а саме: виконавця, мету оберега, носія небезпеки, проти якого спрямований оберег; об'єкт, що захищається; мовну стратегію, необхідну для досягнення відповідної мети. Зупинимось на перших двох складниках комунікативної ситуації.

Образ виконавця надзвичайно важливий для розуміння як специфіки самих аналізованих текстів, так і семантики тих засобів, які він використовує. Між тим дослідники не завжди приділяють належну увагу аналізу образу виконавця. У жанровому просторі українських оберегових замовлянь можна виділити кілька структурно-семантичних різновидів текстів, у яких образ виконавця представлений по-різному. Образ виконавця доцільно аналізувати, виходячи з означених у тексті оберегового замовляння особливостей встановлення суб'єкта дії, зв'язку зі світом, а також характером виконання дії. Залежно від цього можна виділити кілька прикметних для українських апотропеїв випадків. Виконавець тексту замовляння маніфестується у його структурі як особа, що діє самостійно. Найчастіше для її позначення вживається займенник “я”: “Іду я на суд: сонце в лице, місяць в плече. Зорею підпережуся – нікого не боюся. Вхodu в суд. В суді чотири стіни і всі чотири німі. Стоїть стіл. На столі відро крові. За столом чотири судді. Хто мене неправильно буде судити, Той цю кров буде їсти й пити” [1, с. 309]. Самостійність і дійовість виконавця виявляється й у використанні в тексті оберегових замовлянь особових дієслів теперішнього і майбутнього часу: “Як стану я на воротах ...” [1, с. 324]; “Іду я каменною дорогою ...” [1, с. 315], “Іду я між люди ...” [5, с. 312] тощо.

Виконавець замовляння встановлює контакти з міфопоетичними помічниками (зорі, сонце, вода, земля, християнські святі та ін.) і його дія підтримується всемогутністю цих вищих сил: “Водице-здравице! Викликаю тебе із гiр, із моря, з-за моря, із каміння! Як не може той камінь вийти із моря, з-під моря, Так суд ворога (...) не може вийти наверх! Як сонце праведне, як місяць, як зорі світять, Так щоб правда цього хрещеного (...) була ...” [1, с. 31].

Іноді виконавець замовляння може бути не представлений у його структурі на вербальному рівні, тоді сама оберегова дія немовби виконується іншою особою, найчастіше вищими сакральними істотами: “Іхав св. Юрій на

на червоній горі, на червоному коні, червоні поводи. Його Мати Божя зустрічала, св. Юра питала: “Куди їдеши, св. Юрію?” – “Іду я до народженої, молитвенної раби божої (ім’я корови), її коровицю Господню благословляю оберегати, остерегати, злих товарів не допускати, бо я буду злим тварам золотим мечем голови рубати, золотим ключем роти замикати, й зуби, й губи, й очі одвертати, щоб на мою коровицю, Господню благословицю, ніщо очей не витріщало, рота не роззявляло, зубів не вишкіряло, молока в неї однині й довіку не відбирало, бо то був св. Смеркачу, ти Господній Замикачу, замикаєш ти по білому світу церкви, монастирі, замкни мою хвіртку й не пусти до моєї коровиці злого духу од нині й довіку” [1, с. 267].

Обереговий текст може мати на меті як досягнення однієї практичної мети (наприклад, захист бджіл, худоби тощо), так і мети, що містить у собі власне апотропеїчні цілі і продукувальні. В останньому випадку синкретичність оберегового тексту підкреслюється й увиразнюється актуалізацією таких міфопоетичних констант, що, згідно з архаїчною свідомістю, можуть виконувати подвійну функцію – захисну і продукувальну. За нашими спостереженнями, найчастіше до таких міфопоетичних констант належать вода, криниця, земля, місяць, сонце, зорі та інші: “Добрідень, кринице-вдовице! Земля Тетяна, вода Уляна! Ти очищаєш каміння, креміння, Луги, береги. Я буду води на поміч набирати, Своє тіло обмивати Від ворогів, від напасті, від хвороб. Хлюпаю я на свою землю – Хто на цю землю ступає, Радість і славу мені посилає. Сонце, місяць, зорі Весь мир освятають, Радість і славу нам посилають. Пошли, Боже, мені щастя, Щоб я не знала погані, метушині, хвороб” [1, с. 14]. Особливої значущості набувають оберегові замовляння із синкретичною семантикою у перехідні періоди життя людини. Наприклад, при народженні, коли зав’язували дитині пуповину, то за першим вузликом говорили: “Першим разом, лучшим часом, за божою поміччу, за Божим благословенням, щоб був багатий, щасливий, довголітній, доступний до панів, до жидів, до дяків, до попів. Зав’язую тобі вік довгий, розум добрий, в щасті, в здоров’ї, в миру прожити” [1, с. 185]. У купіль, яка, за давніми уявленнями, символізує силу, здоров’я і чистоту, лили свячену воду, клали зілля, квіти, хліб (в інших місцевостях України вважали, що купіль повинна бути з відвару вівса: щоб дитина була багата і плідна), і виголошували замовляння: “Баба тобі пуп в’яже, а Господь нехай дає щастя, и здоров’я, и вик довгий, и розум добрий, из отцової молитви, из материної и бабиної” [5, с. 1:63] або “Здоровий був, мій синочку (донечка), з далекої доріженьки!” Намучився, поки до світу Божого ясного дістався. Рости здоровий та кріпкий, як дуб, гнучкий, як лоза, бистрий, як вода” [1, с. 186].

У зв’язку зі сказаним значний інтерес викликають наведені вище замовляння, в яких берегова семантика імпліцитно містить указівку на апотропеїчні функції відповідного тексту.

Для досягнення однієї мети (ураховуючи, що ця мета водночас може розглядатися і в більш широкому плані – з точки зору встановлення гармонії між людиною і світом) найчастіше використовуються засоби, які тісно пов’язані саме із видом небезпеки і характеризуються вузькою семантикою і функціональною спеціалізацією. Тут можна виділити два випадки. У загальнооберегових замовляннях часто використовуються імена різних святих, сукупна дія яких попереджає загрозу від усіх можливих небезпек: “Господи Боже, помози мені І Божая мати. Ангели-хранителі будуть мене охороняти. Я всередині із своїм чадом Горя не знати. Пресвятая Богородице, спаси і помилуй! Святий Петро, Павло, Миколай, Гавріїл, Ілля, Григорій, Віра, Надія, Любов, Варвара, Катерина, Параска, Килина, Хведора, Сорок святих ангелів! Де я йду в путі-дорозі, І мої діти, і мої онуки і правнуки, Будете охороняти! В путі-дорозі, де йтимете і їхатимете, Від наглої смерти охоронятимете! Від меча, від огня, від потопу, Від змія, від звіра, Від вішалниці, від в’язниці, Від мимоходів, від переходів, Від глухоти, від німоти, Від сліпоти, від паралічу. Охороняйте: днями, ночами, опівночі, Досвітками, ранками і на сон грядущий, Охороняйте!” [1, с. 21]. Звертання до багатьох християнських святих як своєрідний обереговий засіб, що визначає характерну синтагматику оберегового тексту, зустрічається також у текстах від якоїсь однієї злої сили, наприклад від вітру: “... До святого отця Миколая, до Івана Хрестителя, до святого спасителя, до святого Митрофана, до святого Іллі – великого пророка, до святого Пантелеймона – великого врача, до святого Михайла, до святого Гавріїла, до святого Григорія Побідоносця, до святого Серафима Сарського, до святого Владимира Острозького, до святого Віцентого, до святого Антонія, до святого Феодосія, печерських чудотворців, до святого Іви преподобного почаївського, до святого Константина, до святого Петра, до святого Павла, до святого Гурія, до святого Самона, до святого Авраама, до святого Ісаака, до святого Якіма, до святого Захарія, до святого Ярмолая-великомученика, до святого Кирила і Мефодія, до святого Івана Золотоустого, до святого Івана милостивого, до святого Василія, до святого Йосипа, до святого Луки, до святого Андрея, до святого Федора, до святого Матвія, до святого Пилипа, до всіх угодників Хрестових, великих заступників. Бо ти, ляхпереляк, бо ти, вітер-сквозняк, і я тебе прошу, і я тебе молю, і я тебе вимовляю, на жовток, на білок тебе викликаю ...” [1, с. 303-305].

За наявності різних вербальних оберегових засобів і відсутності однозначної зумовленості цих засобів характером небезпеки все-таки можна виділити найбільш типові випадки використання тих чи інших образів, які осмислюються у міфопоетичному просторі української свідомості і відображають типове, часто зумовлене впливом християнства розуміння апотропеїчної семантики того чи іншого святого. Зокрема, у замовлянні від вовків активно використовуються номінації Георгій, Юрій: “Святий Юрій і Ягорій! Вийдять на Юросолымську гору, крикнють своїмъ гласомъ, склычте своїи хорты, позатыкайте йимъ роты. О вики аминь” [1, с. 92]; у замовлянні на охорону бджіл – Зосим: “Як тая овна не може вийти з моєи пасики і з тоєи земли, так мои пчолы не могли б вийти з моєи пасики вид мене, раба Божого; не сами собою, но помощю Божию и святого Зосыма” [5, с. 1:84].

Ім’я Архангела Михайла зустрічається у різних тематичних групах оберегових українських замовлянь, оскільки він у релігійній традиції є головним серед серафимів, херувимів і небесних сил, ав народній – уважається винищувачем усієї нечисті, чортів, також він оберігає все живе від нечистої сили і вважається захисником православної віри:

- в оберегових замовляннях від усього лихого: “Коло нашого двора камньина гора, осиковий кіл, огненна вода; шо буде лихви йти на гору – сі ўбе, на осиковий кіл сі пріє, в огнені вогі згорит! Сидит на наших воротъих

Михайло, Козьма, Єлия в червоних чоботях, з ясним мечем: що буде лихви йте, то буде стинати, а добре, то буде ид нам пускати”[1, с. 34]. У цьому замовлянні на архангела Михаїла вказує меч, а також те, що святий сидить на воротах, адже і в народному уявленні, і в християнській традиції архангел Михаїл охороняє вхід до царства небесного, зберігає ключі від раю. Незмінні атрибути святого – ясний меч та червоні чоботи – вказують на належність його до вищого позитивного простору. Крім того, червоний колір – обереговий, додає апотропеїчних властивостей.

• У замовлянні від зубного болю: “Архангел Михаїл, місяць праведний, був на тому світі?” – “Був!” – “Бачив мертвих людей?” – “Бачив”. – “Не болять їх зуби, не болить їх жовта кость?” – “Не болить і чорная кров Івана, раба Божого: щоб же зуби не боліли й не щеміли у хрещеного, народженого, молитвяного!” [1, с. 78].

• У замовлянні-оберегові худоби від хижих звірів (поряд із іншими архангелами): – “Святії архангели і ангели, Михаїл, Гавриїл, Уриїл і Сарафаїл, ізідіте на святую гору і затрубіте во святую трубу, ізберіте своя слуги і замовте їм губи і зуби, щоки і пащоки, леву й левиці... Як бояться лева й левиці ті звірі, так щоб боялись моего скоту (мастю такою-то)!” [1, с. 144].

Отже, у структурі та семантиці текстів українських оберегових замовлянь знаходять своє своєрідне відбиття такі складники комунікативно-апотропеїчної ситуації, як виконавець замовляння та мета апотропеїчної ситуації, а самі тексти відзначаються наявністю різних мовних засобів для досягнення відповідної ілюктивної мети.

Проведене дослідження накреслює перспективи подальшого аналізу різних типів замовлянь, текстів малих жанрово-композиційних форм.

Література:

1. Ви, зорі-зориці: Українська народна магічна поезія (Замовляння). – К. : Молодь, 1991.–334с.
2. Завьялова М. Балто-славянський заговорний текст: лингвистический анализ и картина мира (на материале литовских и белорусских лечебных заговоров) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / М. Завьялова. – М., 1999. – 19 с.
3. Левкиевская Е. Е. Славянский вербальный оберег. Семантика и структура / Е. Е. Левкиевская.– М.: Индрик, 2002. – 336 с.
4. Остроушко О. А. Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. А. Остроушко. – Дніпропетровськ, 2002. – 22 с.
5. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського / П. П. Чубинський: У 2-кн. – К. : Мистецтво, 1995.